

Henrike Maria Zilling Tertullianus-kutatásai*

Szlávik Gábor

A Római Birodalom nyugati felén, az észak-afrikai Karthagóban élő és alkotó egyházi író, Tertullianus személye meglehetősen ismert. Irodalmi tevékenysége azzal együtt meghatározó a keresztény teológia történetében,¹ hogy keresztény létének második felében Tertullianus egy egyházon belüli mozgalom, a montanizmus hívéül szegődött, élete vége felé pedig kilépett a Nagyvegyházból is. Ezért, de leginkább az erkölcsi kérdésekben tanúsított túlzott szigora és merevsége miatt, Tertullianus egyházatyaként való besorolhatósága máig vita tárgyát képezi. Abban azonban mindenki egyetért, aki közelebbről ismeri ennek az ékesszólása révén is kiemelkedő észak-afrikai szerzőnek a műveit, hogy – a stílus példaképének Tacitust tekintő – Tertullianus volt az első latin nyelven író keresztény apologéta, aki ez irányú tevékenysége során megalkotta az egyházi használatra szánt latin nyelvet. Gazdag, árnyalt és meggyőző képi szimbolikájának² a későbbi századok teológiai gondolkodóira gyakorolt vitathatatlan hatása mellett ugyancsak ő jelenítette meg elsőként a keresztény Római Birodalom láto-

* Az alábbi ismertetés alapja: ZILLING, HENRIKE MARIA: Tertullian – Untertan Gottes und des Kaisers. , Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn – München – Wien – Zürich, 2004. ISBN 3-506-71333-7; 242 lap.

Egy személyes megjegyzés: Régóta terveztem, hogy recenziót írjak erről az általam többször is haszonnal forgatott munkáról. Egyéb elfoglaltságaim miatt ez csak most sikerült. H. M. Zilling itt ismertetett könyvéhez egyebekben a GAW (Gustaw-Adolf-Werk; Diasporawerk der Evangelischen Kirche in Deutschland) könyvsegélyének keretében jutottam hozzá 2009 tavaszán. Támogatásukért e folyóirat hasábjain is szeretném kifejezni hálás köszönetemet (*A Szerző*).

Gyakrabban használt rövidítések: Barnes – T. D. Barnes, Tertullian: A Historical and Literary Study, Oxford, Clarendon Press, 1985² (1971).; Tertull. – Tertullianus; Ad Scap. – Ad Scapulam [‘Scapulához’]; Apol. – Apologeticum [‘Védőbeszéd’]; Adv. Prax. – Adversus Praxean [‘Praxeas ellen’]; Adv. Val. – Adversus Valentinianos [‘A valentinianusok ellen’]; De idol. – De idololatria [‘A bálványimádásról’]; De paen. – De paenitentia [‘A bűnbánatról’]; De praescr. – De praescriptione haereticorum [kb. ‘Pergátló kifogás az eretnekekkel szemben’]; De pud. – De pudicitia [‘A szemérmességéről’]; HE – itt: (Kaisareiai/Caesareiai) Eusebios, Historia ecclesiastica [‘Egyháztörténet’]. A görög nyelven íródott mű, mint ismeretes, a hivatkozásokban latin címén szerepel.]

¹ A Jeromosnál megőrződött anekdota szerint már annak ifjabb kortársa és földije, Cyprianus is mesterének nevezte Tertullianust, és naponta tanulmányozta írásait. *Vidi ego /sc. Hieronymus/ Paulum quemdam Concordiae, quod oppidum Italiae est, senem, qui se beati Cypriani, iam grandis aetatis, notarium, cum ipse admodum esset adolescens, Romae vidisse diceret, referreque sibi solitum numquam Cyprianum absque Tertulliani lectione unum diem praeterisse, ac sibi /sc. Cypriani notario/ crebro dicere, Da magistrum; Tertullianum videlicet significans* (Hieron. vir. ill. 53,3).

² Újabbán l. ehhez D. Rankin, Tertullian and the Church, Cambridge 1995, 65-90 (Part II. Ch. 5: *Tertullian’s ecclesiological images*).

mását,³ amely majd csak Nagy Konstantin alatt nyert hivatalos elismerést. Tertullianus alakját és munkásságát így mindenkor jelentőségének megfelelően kezelte a kutatás.⁴

A születésekor a Quintus Septimius Florens nevet viselő Tertullianus neve alatt 31 hosszabb-rövidebb munka maradt ránk (Ezek legnagyobb részét valószínűleg ő maga írta – az elsőt Kr. u. 197-ben, a többit hozzávetőlegesen a Kr. u. 212-es évvel bezárólag.). A tertullianusi oeuvre méretét tekintve is impozáns. Így megannyi információval szolgál a korai kereszténység világának megismeréséhez.⁵

A ránk maradt tertullianusi életmű számos helye, illetve közlése jól mutatja, hogy a szövegek megalkotója művelt ember: a Kr. u. II. század végi, Kr. u. III. század eleji Imperium Romanum latin nyelvű „értelmiségének”⁶ egyik jellegzetes képviselője. Az elsőrangú neveltetésben, ezen belül pedig főként jogi és szónoki képzésben részesült Tertullianus élete derekán lett kereszténnyé – a Római Birodalom hatalmi központjában, Rómában kiteljesedett ügyvédi karriert követően. Megtérése után ez az eleven és választékos stílusú alkotó visszatért a Birodalmon belüli Nyugat akkor legjelentősebb városi központjának számító Karthagóba, ahol szellemi erejét és írói képességeit most már a keresztény hit védelmének szolgálatába állította. Egyúttal éles szemű megfigyelőjévé és kérlelhetetlen kritikusává is lett az őt körülvevő keresztény és „pogány” világ fogyatékoságainak. Szenvedélyes hangvétele különösen a heretikusok ellen intézett irataiban mu-

³ Tert. Apol. 32,1.

⁴ Újabb összegzésben ld. ehhez Chr. *Butterweck* ThR-szócikkét: Tertullian. In: *Theologische Realenzyklopädie* 33 (2002), 93-107. A korábbi irodalomból l. küln. T. D. *Barnes*, Tertullian: A Historical and Literary Study, Oxford 1985² (1971: rec. M. R. *Green*, Phoenix 29,1 /1975/, 104-106.), továbbá D. *Rankin* fentebb már hivatkozott munkáját: Tertullian and the Church, Cambridge 1995.

⁵ Ez utóbbihoz ld. C. *Schneider* nagy ívű munkáját: Geistesgeschichte des antiken Christentums Bd. I, München 1954. Újabb összegzésben vö. ehhez C. és L. *Pietri* (szerk.), Die Geschichte des Christentums. Religion-Politik-Kultur, Bde. 1-3: Altertum. Ungekürzte Sonderausgabe, Freiburg – Basel – Wien 2003-2005 (francia eredeti: Paris I: 2000; II: 1995; III: 1998). A bennünket közelebbről érdeklő időszakokkal az első kötet foglalkozik. Bd. 1: Die Zeit des Anfangs (bis 250). Ezen belül ld. a V. *Saxer* által írt fejezetet: *Das christliche Afrika (180-260)*; 622-665 (Kap. IV); küln. 628 skk (*Tertullian und seine Zeit*). Utóbbi az itt recenzeált munka szerzője nem említi, ill. arra semmilyen formában nem hivatkozik.

⁶ A császárkori értelmiség, illetve általában véve az „értelmiség” korabeli fogalmához ld. H. *Bardon*, La notion d’ intellectuel à Rome, *Studia Classica* 13 (1971), 95-107. Némileg távolabbról vö. még ehhez G. R. *Stanton*, Sophists and Philosophers: Problems of Classification, *AJPh* XCIV (1973), 350-364; továbbá P. *Desideri*, Dione di Prusa. Un intellettuale greco nel’ impero Romano, Messina-Firenze 1978; küln. 283 skk. és 376 skk. Újabbán ld. még V. A. *Sirago*, La seconda sofistica come espressione culturale della classe dirigente del II sec., ANRW II,33,1 (Berlin – New York 1989; szerk. W. Haase), 36-78. és G. *Anderson*, The Second Sophistic – A Cultural Phenomenon in the Roman Empire, London – New York 1993; 2 sk; 8; 10 és passim; ld. még küln. 134; 157. és 190.

atkozik meg,⁷ a montanista eszmék védelmében írott munkái⁸ pedig meg nem alkuvó és kérlelhetetlen természetét mutatják. Tertullianus polemikus vagy apologetikus szövegei ugyanakkor nem mentesek az ellentmondásoktól sem. Hogy csak a legjelentősebb ellentmondást említsük, megtérése után Tertullianus – kereszténnyé lett kortársai többségéhez hasonlóan – egyszerre látta magát a (keresztény) Isten és az akkor még „pogány” császár alattvalójaként. Talán éppen ezért ezeknek, és az ehhez hasonló tertullianusi textusoknak az értelmezése különösen vonzotta a modern kutatást.

(II.1.) Tertullianust és a Tertullianust körülvevő világ szellemiségét és társadalmát állítja vizsgálódásai középpontjába az a munka is, amelyet közel egy évtizede, 2003-ban védett meg szerzője a berlini Műszaki Egyetem Történeti és Művészettörténeti Intézetében,⁹ mint disszertációt. Átdolgozott formájában a rákövetkező évben (2004-ben) jelent meg könyvként az alábbi, a mű tematikáját is meghatározó címmel: *Tertullian – Untertan Gottes und des Kaisers*.

(II.2.) A mai Németország legnevesebb tudományos könyvkiadói közé tartozó Ferdinand Schöningh [Verlag] kiadványainak sorában megjelent munka szerzője, Henrike Maria Zilling végzettségét tekintve történész és nem teológus. Ennek ellenére alapos jártasságot szerzett a korai keresztény teológia kérdéskörében is.¹⁰

Az 1968-as születésű berlini ókortörténésznő, H. M. Zilling – talán értebb életkorából is adódóan – többféle megközelítésből veszi vizsgálat alá a tertullianusi műveket. „*Ki volt Tertullianus?* – teszi fel a kérdést a szerzőnő munkája előszavában. *A keresztény gondolat szószólója és védőügyvédje, a keresztény teológia úttörője, egy radikális, [a Nagyegyház számára] terhes elme, vagy éppenséggel, legalábbis élete végén, skizmatikusnak tekinthetjük őt?*”¹¹ Zilling úgy véli, hogy mindezekre a kérdésekre a választ az Isten uralmának való feltétlen alávetettség tertullianusi követelménye adja meg („*Seine Forderung nach bedingungsloser Unterwerfung unter die Herrschaft Gottes wird als Schlüssel zum Verständnis seines Denkens angesehen*”: 9.).

Éz utóbbi tételnek a bizonyítására a német kutatónő megannyi szempontot vizsgál, illetve vet fel. Vizsgálódásai során alapvetően azonban négy szempontot érvényesít.

H. M. Zilling itt recenzeált könyvében először arra a kérdésre kíván választ adni, heretikusnak tarthatjuk-e Tertullianust (ti. a montanista mozga-

⁷ Ld. pl. ehhez Tertullianus leghosszabb munkájának, a sinópei Markión tanításainak cáfolatára írott *Ad Marcionem* c. iratnak bevezető passzusait: Marc. I 1,2-4.

⁸ Ld. pl. ehhez Tertullianus *De ieiunio* [‘A böjtről’] címet viselő írását, amely – mondanivalója lényegét tekintve – a montanista böjti fegyelem apológiájának tekinthető.

⁹ Institut für Geschichte und Kunstgeschichte der Technischen Universität Berlin.

¹⁰ Henrike Maria Zilling összetett érdeklődését egy későbbi könyve is mutatja: *Jesus als Held. Odysseus und Herakles als Vorbilder christlicher Heldentypologie*, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn 2011.

¹¹ „*Wer war Tertullian – ein Anwalt des christlichen Glaubens, theologischer Vordenker, ein radikaler, unbequemer Geist oder war er gar, jedenfalls am Ende seines Lebens, ein Schismatiker?*”: Zilling, 9.

lomhoz való csatlakozása következtében).¹² Majd azt vizsgálja, hogy milyen hatást akart elérni az afrikai egyházatya a keresztény hit védelmében írott műve, az *Apologeticum* megírásával, és miféle hatalmi ideológiát bontakoztatott ki a 'Védőbeszéd' kontextusán belül. Munkája végén a szerző kitér a körülbelül száz évvel később élt, ugyancsak Észak-Afrikából származó keresztény apologéta, a Siccai Arnobius munkájának (*Adversus nationes*) a tertullianusi *Apologeticummal* kimutatható párhuzamaira is. Zilling itt főként arra a kérdésre keresi a választ, hogy miként sikerült a Siccai Arnobiusnak visszautasítania azt a „pogány” oldalról gyakran hangoztatott megállapítást, miszerint a keresztény hitet, mivel csak nemrég keletkezett, nem lehet hitelt érdemlő hitnek tartani.

Alapvetően azonban Zilling munkája, ahogy ezt már címe is mutatja, egyetlen kérdés vizsgálata köré összpontosul. Nevezetesen arra, hogy miként kíván eleget tenni Tertullianus az Istenben való kizárólagos hit és a császárnak kijáró feltétlen engedelmesség kettős követelményének. Más megfogalmazásban: Zilling könyvében Tertullianus a római államhoz fűződő viszonyának vizsgálatára összpontosít. Közelebbről azt vizsgálja itt, hogy miként dolgozza ki Tertullianus a kereszténység politikai apológiáját.¹³

A kérdés megválaszolásához a német kutató (az *Ad Scapulam* és az *Ad nationes* részletes interpretációja mellett) Tertullianus legismertebb művét, a Kr. u. 197-ben keletkezett *Apologeticumot* veszi részletes vizsgálat alá. Tertullianus, az immáron kereszténnyé lett észak-afrikai ügyvéd és rhétor főként ebben, a törvényszéki szónoklat formáját öltő védőbeszédben kívánja bizonyítani azt, hogy a keresztények lojális, a felsőbbségnek engedelmeskedő alattvalói a Római Birodalomnak, akik mindenkor megfizetik a rájuk kirótt adót. Messze ezen túlmenően pedig Tertullianus kifejezetten azt sugallja, hogy a keresztények lennének a Birodalom igazi alattvalói, mivel ők egyetemesen vallják és hiszik, hogy a császárt maga Isten helyezte magas hivatalába (Apol. 33,1: *noster est magis Caesar, a nostro deo constitutus* [‘a császár inkább a miénk, mert a mi Istenünk rendelte őt fölénk’]¹⁴).

¹² A nemrég David Rankintól is részletesen vizsgált kérdésfelvetéshez (in: Tertullian and the Church, Cambridge 1995, küln. 27 skk. és 41 skk; vö. még 91 skk.) ld. Zilling, 19. A téma részletes elemzése Zilling munkájának 41-45. (Teil. I. Kap. 8.) és 45-56. oldalain (Teil. I. Kap. 9.) található.

¹³ Mint ismeretes, a hit védelmére főként a filozofikus érvelés eszközeit használó görög apologétákkal ellentétben (példának okáért a vértanúságát Kr. u. 165 körül elszenvető, majd a keresztény utókortól „filozófusként és mártírként” tisztelt Justinossal ellentétben) Tertullianus elsősorban a kereszténység politikai apológiáját dolgozta ki.

¹⁴ Városi István fordítása. In: Tertullianus művei (Ókeresztény írók 12), Budapest, 1986, 120. – A kontextus, az Apol. 33,1 egésze latinul: *Sed quid ego amplius de religione atque pietate Christiana in imperatore <m>? Quem necesse est suspiciamus ut eum, quem dominus noster elegit, ut merito dixerim: Noster est magis Caesar, a nostro deo constitutus.* Jól láthatóan Tertullianus itt azt a – explicit formáját a Kr. u. II. század első évtizedében Plinius minornál és Dión Chrysostomosnál megjelenő – gondolatot képviseli, miszerint a legfőbb állami istenség, Tertullianusnál a keresztény

(III.1.) Egy, az apológia, közelebbről a keresztény apológia műfaját elemző és címzettjeinek körét meghatározni kívánó bevezetés után (ahol a német kutató a maga részéről elsődlegesen a keresztény közösséghez intézett intés és vizsgálat céljából megalkotott irodalmi művek sorában helyezi el a keresztény apológiát: 11-20; küln. 14 skk.)¹⁵ H. M. Zilling négy nagyobb tartalmi egységre osztott könyvének első részében a Tertullianus pályafutásának egészéhez kapcsolódó biográfiai adatokat sorakoztatja fel, illetve ezek értelmezésére vállalkozik (21-82).¹⁶ A munka egészének felépítésén belül a viszonylag hosszú biográfiai rész semmiképp sem számít főleges kitérőnek. Tertullianus esetében ugyanis az alkotó személye par excellence elválaszthatatlan az általa létrehozott szellemi alkotástól. Zilling is hangsúlyozza annak szükségességét, hogy a tertullianusi művek vizsgálatának a tertullianusi életrajz vizsgálatával kell kezdődnie. Újat azonban még ez utóbbi „sarokdátumainak” kapcsán sem tud mondani.¹⁷ A rendelkezésünkre álló adatok ugyanis – mint azt a német szerző már a fejezet elején közli velünk – „nem teszik lehetővé egy teljes körű [...] Tertullianus-biográfia megírását”.¹⁸ A korábbi kutatás eredményeihez Zilling itt legfeljebb annyit tesz hozzá, hogy logikusabb rendben sorakoztatja fel, vagy érthetőbb megfogalmazásban közli olvasójával a már ismert adatokat és tényeket. Esetenként pedig kritikával illeti a korábbi kutatók idevágó megállapításait.¹⁹

Isten választotta ki a hatalomra a császárt: *quem /sc. Caesarem/ dominus noster elegit* (Tert. apol. 33,1.).

- ¹⁵ *Einleitung – Apologie als innerchristlicher Phänomen und Vermittlungsliteratur: Forschungspositionen.* – A korábbi kutatásban meglehetősen elterjedtnek számító felfogás (a tertullianusi *Apologeticum* kivételével) a császári „kancelláriához” vagy a helytartó hivatalához intézett iratnak, közelebbről kérelmet megfogalmazó *libellus*nak tekintette a keresztény apológiát: vö. W. Kinzig, Der »Sitz im Leben« der Apologie in der Alten Kirche, Zeitschrift für Kirchengeschichte [ZKG] 100 (1989), 291-317. Zilling elutasítja ezt a felfogást. Véleménye szerint ugyanis egy effajta kérelem betérjesztői aligha számíthattak sikerre a császár vagy éppenséggel a helytartó előtt (14-16.). A keresztény apológia inkább a keresztény közösségen belül fejthette ki hatását (17.). Műfajának Zilling által képviselt meghatározása a német kutató munkájának 17. oldalán található: „Intern fand sich die frühchristliche Apologie vor allem als Trost- und Mahnschrift Verwendung”.
- ¹⁶ *Teil. I* (Kap. 1–11.1-5): *Quintus Septimius Florens Tertullianus. Biographische Spurensuche.*
- ¹⁷ Vö. *Teil. I. Kap. 1.1-2*: 21 sk (*Biographische Eckdaten*).
- ¹⁸ „Zilling, 21: „Eine vollständige Biographie des Nordafrikaners Tertullian läßt sich nicht schreiben”.
- ¹⁹ Munkájának ebben, a tertullianusi életrajz biografikus elemeit rekonstruálni kívánó részében (*Teil I: Quintus Septimius Florens Tertullianus. „Biographische Spurensuche”*: 21-82.) Zilling főként Timothy David Barnes korábbi megállapításával polemizál: Tertullian: A Historical and Literary Study, Oxford 1985² (1971), 3-59. Itt jegyezném meg, hogy Zilling disszertációja elkészítésekor, majd annak könyvvé való átdolgozása során egyaránt Barnes Tertullianus-monográfiájának első – 1971-es – kiadását használta fel. Ebben nem szerepel a második kiadás utószava, ill. hiányoznak a második kiadásban tett apróbb javítások (1985²: revised edition).

Többet aligha várhatunk tőle, hiszen – forrásaink hiányosságai folytán, vagy közléseik kevésbé egyértelmű volta következtében – a Tertullianus-életrajz legtöbb biografikus elemére csak Tertullianus ránk maradt írásai-ból következtethetünk. Egzakt módon még születésének vagy halálának éve sem határozható meg (21 sk.). Ugyanezt a megállapítást tehetjük a karthágói egyházatya életpályájának más, meghatározó eseményeivel kapcsolatban, így például Tertullianus a montanista mozgalomhoz való csatlakozásának datálásával kapcsolatban is (48-51).²⁰ Még az is csak hozzávetőlegesen állapítható meg, hogy szerzőnk mikor lett kereszténnyé. A német kutatónő ez utóbbi életrajzi elem vizsgálatánál a szokásos datálásnál (Kr. u. 195/196) valamivel korábbi időpontot valószínűsít: Kr. u. 193 (22). De Tertullianus Rómában folytatott ügyvédi tevékenységének a kérdésében (33-36) is sok a bizonytalanság. Zilling joggal mutat rá, hogy az antikvitásból ránk hagyományozott életrajzi utalások alapján nem jelenthető ki egyértelműen, hogy Tertullianus egykor ügyvédi tevékenységet folytatott volna (33). Egyértelműen még a műveiben megjelenő jogi terminusok,²¹ illetve az *Apologeticum* olykor jogászias nyelvezete²² sem bizonyítja szerzőjének tényleges törvényszéki gyakorlatát. Mindazonáltal Zilling úgy véli, hogy Tertullianus nagy valószínűséggel egy ideig sikeres ügyvédi praxist folytatott Rómában (36).²³ Innen tért azután vissza „oktatással és írással foglalkozó magánemberként, már mint keresztény, Karthagóba”, ahol az ottani gyülekezet aktívan tevékenykedő tagja lett (61-82).²⁴ Tertullianus, egy katonai fia,²⁵ a szónoki és jogászai képzettségét Karthagóban és Rómában elnyert ügyvéd,²⁶ nem sokkal megtérése után, Karthagóban alkotta meg a keresztényekkel és az általuk vallott hittel szemben felhozott „pogány” vádak cáfolatára szánt művét, az olvasóit a mai napig elbűvölő *‘Védőbeszéd’*-et (36).²⁷

²⁰ Tertullianus a montanista mozgalomhoz való csatlakozásának valószínűsíthető időpontjaként Zilling is a Kr. u. 207 környékére eső éveket adja meg: 48. – A már keresztény Tertullianus második alkotói periódusához tartozó, s azon belül meghatározó jelentőségű téma egészéhez, az újabb irodalomból ld. külön: I. D. Rankin, *Tertullian and the Church*, Cambridge 1995, 41-51 (Ch. 3: *Tertullian's relationship to the New Prophecy movement*).

²¹ L. pl. *abolitio* (De paen. 2,7. és 6,9.); *delictum* (De pud.] 1,6; 2,13; 18,18; 19,20.); *indulgentia* (De idol. 17,3; vö. De praescr. haer. 22,4. és Ad Scap. 2,2.). A további helyek felsorolását ld. Zilling munkájának 33 sk. lapjain.

²² Zilling, 36: „Der forensische Charakter der Apologie (ti. des *Apologeticum*); vö. még 106-108.

²³ Vö. Zilling, 31-33 (*Teil I. Kap. 5: Anwalt in Rom?*).

²⁴ *Teil I. Kap. 11.1-5: Tertullian und das christliche Gemeinde von Karthago*.

²⁵ Megerősítőleg így Zilling, 60: „Sehr wahrscheinlich war Tertullian Sohn eines Hauptmannes”.

²⁶ Zilling, 31-33 (*Teil I. Kap. 4: Ausbildung*).

²⁷ „Aller Wahrscheinlichkeit nach arbeitete er (ti. Tertullianus) eine zeitlang erfolgreich in Rom als Advokat, als lehrender und schreibender Privatmann ging der Bekehrte nach Karthago zurück und fasziniert bis heute als »orator Christianus« im *Apologeticum*”: Zilling, 36.

(III.2.) A könyv második részének (83-138)²⁸ középpontjában Tertullianus leginkább ismert művének, a nagy valószínűség szerint Kr. u. 197 körül keletkezett *Apologeticum*nak²⁹ a vizsgálata áll. Zilling itt először a mű keletkezésével és szövegagyományozásával kapcsolatos problémakört ismerteti (83-86 skk.), majd a 'Védőbeszéd' céljával (89-90 skk.) és hatásával kapcsolatos kérdéseket vizsgálja meg (93-106).³⁰ Ezután kerül sor a törvényszéki beszéd jellegét öltő *Apologeticum* jogi, illetve retorikus szöveggént való bemutatására (106-108),³¹ majd a tertullianusi 'Védőbeszéd' egyes részegységeinek vagy passzusainak értelmezése következik (108-138).³²

Mindez jól tagolt formában, alapos interpretációk során át valósul meg. Megítélésem szerint a második rész Zilling könyvének legjobban megírt, gondolatokban leginkább gazdag része. Bár az itt tárgyalt anyag szinte kivétel nélkül a korábbi szerzők megállapításainak kritikáján vagy újragondolásán alapul, a német kutatónő metodikája, argumentációja és világos stílusa mégis jelentős hozzájárulás a tertullianusi *Apologeticum*hoz kapcsolódó kérdések jobb megértéséhez.

(III.2.1.) Az *Apologeticum* egyes szövegrészeinek elemzése során Zilling először a mű keletkezésével kapcsolatos kérdések megválaszolására, illetve újragondolására vállalkozik. A német kutatónő itt annak, a korábban Carl Becker által felvetett tézisnek³³ a létjogosultságát kívánja igazolni, miszerint a művet Tertullianus két változatban alkotta meg. Az elsőt, a *Codex Fuldensis* néven ismert szöveget Tertullianus bizonyára a Kr. u. 197-es év késő őszi Karthagóban végbement eseményeket követően írta. Megjelentetésének oka³⁴ – Zilling szerint – az ott élő keresztény közösség fenyegetettsége lehetett. (A Kr. u. 197. évi trónharcok során a karthagói gyülekezet tagjai kivonták magukat a császárnak, Septimius Severusnak teendő alattvalói eskü letételének követelménye alól. A „pogány” közegben ez visszatetszést keltett: keresztényellenes hangok hallatszottak, sőt zavargásokra is sor került.³⁵) Az *Apologeticum* első, sietősen megalkotott szövegváltozatát szerzője azután később átdolgozta. Hogy mikor, nem tudhat-

²⁸ *Teil II: Tertullians Apologeticum.*

²⁹ A tertullianusi *Apologeticum* datálásának kérdéséhez ld. Zilling, 85: „Ende 197”, ill. 209; 210. Hasonlóképpen határozta meg a mű keletkezésének időpontját már T. D. Barnes (i.m. 55: „autumn 197 or later”), majd újabban az angol ókortudomány reprezentatív vállalkozásának szánt The Cambridge Ancient History újabb sorozatának [CAH²; Second Edition] tizenkettedik kötete is: The Crisis of Empire, A.D. 193-337, Cambridge 2007 (2005), 772; vö. 585.

³⁰ *Teil II. Kap. 3.1-6: Adressaten und Ziele.*

³¹ *Teil II. Kap. 4: Das Apologeticum als Gerichtsrede.*

³² *Teil II. Kap.5.1-5: Einzelinterpretation.*

³³ Carl Becker, *Tertullians Apologeticum – Verteidigung des Christentums. Lateinisch-Deutsch. Herausgegeben, übersetzt und erläutert von Carl Becker, München 1954, 229 skk. és uő., Tertullians Apologeticum, Werden und Leistung, München 1961², 120 skk. Vö. ehhez Zilling, 83-86. és 89 sk..*

³⁴ *Teil II. Kap. 2.2: Die Frage nach dem konkreten Anlass für die Herausgabe des Apologeticum.*

³⁵ Ezt a feltevést Zilling csak közvetett adatokkal tudja alátámasztani: 90-93 (*Teil II. Kap. 2.3: Septimius Severus und die Christen*).

juk. Mindenesetre a két szövegváltozat meglétét egyértelműen mutatják az *Apologeticum* szövegahagyományozásának eltérései (a *Codex Fuldensis*től eltérő változatot közlő más kéziratok).³⁶

(III.2.2.) Ami az *Apologeticum* címzettjét vagy címzettjeit illeti, a német kutatóknak könyvében igen nagy figyelmet szentel e kérdés megválaszolásának (93-104 skk.).³⁷ Véleménye szerint a tertullianusi *Apologeticum* nem egyfajta keresztény körirat, amelyet az Imperium Romanum valamennyi tartományi helytartójához intéztek volna³⁸ (Ellentétben Günter Eckert korábbi nézetével,³⁹ Zilling arra a következtetésre jut, hogy az *Apologeticum* bevezetésében említett tartományi előljárók a szövegben történő szerepeltetése⁴⁰ csak rhétorikus funkcióval bír. A helytartók megszólítása pusztán csak eszközként szolgál ahhoz, hogy a szerző ekként érhesse el a mű voltaképpeni hallgatóságát, a karthágói gyülekezet tagjait.⁴¹) De nem szólhat a császárhoz sem.⁴² Zilling felfogása szerint leginkább a karthágói gyülekezet tagjai lehettek az *Apologeticum* címzettjei.⁴³

(III.2.3.) A 'Védőbeszéd' megalkotásának célja ugyancsak a művel kapcsolatban felmerülő legfontosabb kérdések közé tartozik. A német kutatóknak ezzel kapcsolatban azt az álláspontot alakította ki, hogy Tertullianus ezzel az alkotásával Karthágó keresztényeit akarta vigasztalni és bátorítani⁴⁴(Vagyis az észak-afrikai egyházatya hasonlóképpen járt el, mint egy későbbi iratában, a keresztényeket kegyetlenül üldöző helytartó, az Africa proconsularis élén álló [---]⁴⁵ Scapula Tertullushoz intézett nyílt levelében:

³⁶ Teil. II. Kap. 1: 83-86 (*Quellengrundfrage, Text und Überlieferung des Apologeticum*).

³⁷ Teil II. Kap. 3.1-6: *Adressaten und Ziele*.

³⁸ Teil II. Kap. 3.4: 98-101 (*Die Statthalter als Adressaten*).

³⁹ G. Eckert: *Orator christianus. Untersuchungen zur Argumentationskunst in Tertullians Apologeticum*, Stuttgart 1993, 251. Eckert azonban nem zárta ki azt a lehetőséget sem, miszerint a tertullianusi *Apologeticum* címzettjének a karthágói keresztény közösség tekinthető (255 skk.). Mint lentebb látni fogjuk, a 'Védőbeszéd' vizsgálata során Zilling végül ez utóbbi lehetőséget választotta.

⁴⁰ Apol. 1.1: *Romani imperii antistites*.

⁴¹ Ez utóbbihoz ld. külön: Zilling, 105: „Die Ansprache der Statthalter, der für die Provinz höchsten Autoritäten, erfüllt einen dramaturgischen Zweck. Die versammelten christlichen Hörer mußten gespannt aufhorchen, wenn die Repräsentanten Roms in ihrer ganzen Machtfülle angesprochen wurden. Die Statthalteradresse war mithin eine starke und beeindruckende Adresse, die als rhetorisches Mittel dazu diente, die Wichtigkeit der Schrift zu unterstreichen und nach innen zu signalisieren: »Wir beziehen Position.«.”

⁴² Ti. Septimius Severushoz. Ehhez, valamint egy, magához a császárhoz intézett keresztény védőirat céltalan voltához ld.: Zilling, 97-98 (Teil II. Kap. 3.3: *Die Kaiser als Adressaten*).

⁴³ Teil II. Kap. 3.6: 103-106 (*Die Christen als Adressaten*); külön. 104: „[...] die unmittelbaren Hörer des Apologeticum die Gemeindechristen waren”.

⁴⁴ Zilling, 103-104. és 106.

⁴⁵ A praenomen nem ismert. A Scapula nemzetség cognomenéhez ld. Dig[esta] I 18,14. Hozzá intézett művében Tertullianus nem említi az afrikai helytartó nevét.

Ad Scapulam).⁴⁶ Ezen túlmenően pedig, véli Zilling, az *Apologeticum* arra is szolgálhatott, hogy a karthagói gyülekezet tagjai a műben foglalt állítások segítségével hatékonyabban tudják majd cáfolni a keresztényekkel szemben felhozott „pogány” vádakat.⁴⁷

(III.2.4.) A tertullianusi ‘Védőbeszéd’ műfaji sajátosságait is taglaló második rész néhány további kérdéssel is foglalkozik.⁴⁸ Kiemelendőnek vélem itt a mű gyakori tudományos viták tárgyául szolgáló praefatiójának zillingi elemzését.⁴⁹ A szerzőnő e helyütt a beszéd címzettjének vagy címzettjeinek meghatározása során már vizsgált téma további aspektusait veszi vizsgálat alá. Ugyancsak jól sikerült az *Apologeticum* azon részének elemzése, amely a keresztényeknek tulajdonított legfőbb „pogány” vádak értelmezésével foglalkozik.⁵⁰ De hasonló megállapítást tehetünk a ‘Védőbeszéd’ záró részét elemző alfejezettel kapcsolatban is.⁵¹

(III.3.) Az *Apologeticum* egyik legfontosabb gondolati eleme („közölnivalója”) azonban szerzőjének az a kijelentése lenne, hogy maga Isten választotta ki a római császárt, majd helyezte magas hivatalába. A keresztényeknek így szükségszerűen tisztelniük kell őt (Apol. 33,1).⁵² Mindez már önmagában cáfolná az ateizmus és az asebeia a „pogányoktól” gyakorolt hangoztatott vádját,⁵³ ahogyan azt a feltételezést is, miszerint a keresztények nem lehetnek lojális alattvalói a Római Birodalomnak.⁵⁴ Az Istentől választott császár keresztény koncepciója⁵⁵ egyszersmind annak a vádnak a cáfolatára is alkalmasnak látszik, amely azt állítja, hogy a keresztények nyilvánvalóan az egész emberi nem ellenségei.⁵⁶

Hogy részleteiben is felvázolhassa az *Apologeticum* szerzőjének a keresztények a Római Birodalomban betöltött szerepéről, közelebbről pedig a császárhoz való viszonyáról vallott nézeteit, a német kutatónő munkájának

⁴⁶ A tertullianusi *Ad Scapulam* a műben említett teljes napfogyatkozást követően, azaz 212. augusztus 12. után keletkezett. A mű az *Apologeticummal* rokonítható céljához, ill. feltételezhetően keresztény célközönségéhez ld. : Zilling, 160 skk.

⁴⁷ Ld. külön. a keresztényeket elvetemült gonosztevőkként (*sceleratissimi*) beállító szokásos „pogány” vádakat: Apol. 7,1 sqq. Vö. ehhez Zilling, 83; 88; 99 sk; vö. 102 és 104 (*flagitia*).

⁴⁸ Ld. ehhez a III.2. szakaszt.

⁴⁹ *Teil II Kap. 5.1: 108-112 (Das Vorwort /Apol. 1-3/)*.

⁵⁰ *Teil II. Kap. 5.4: 115-136 (Widerlegung der offen begangenen Hauptverbrechen: Beleidigung der Götter, Atheismus und Majestätsbeleidigung /Apol. 10-45/)*.

⁵¹ *Teil II. Kap. 5.5: 136-138 (Epilog /Apol. 46-50/)*.

⁵² Vö. még Apol. 30,1. Az Apol. 33,1. fentebb hivatkozott passzusának teljes – latin – szövegét a 14. sz. jegyzetben közöltem.

⁵³ Apol. 24.c. Vö. ehhez Zilling, 123 sk.

⁵⁴ Apol. 28-34. Vö. ehhez Zilling, 125-127.

⁵⁵ A legfőbb állami istenségtől, Zeus-Iuppitertől választott császár „pogány” koncepciójához ld. : J. Rufus Fears, *Princeps a diis electus: the Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome* (Papers and Monographs of the American Academy in Rome, Vol. XXVI), Roma 1977. és uő., *The Cult of Jupiter and Roman Imperial Ideology*. In: ANRW II 17,1 (Berlin – New York 1981; szerk. W. Haase), 3-141. Zilling nem utal arra, hogy disszertációjának, majd könyvének megírása során felhasználta volna Fears fenti munkáit.

⁵⁶ Apol. 35-38. Vö. ehhez Zilling, 127-130.

harmadik részében részletesebben is foglalkozik Tertullianus teológiájával (139-180).⁵⁷

(III.3.1.) Zilling (aki korábban megcáfolta már a szerzőnkel kapcsolatban többször hangoztatott skizmatizmus vádját⁵⁸) itt mindenekelőtt Tertullianusnak mint teológiai gondolkodónak az eszkatológiához és az apokaliptikához való viszonyát vizsgálja meg.⁵⁹ Ennek eredményeképpen arra a következtetésre jut, hogy ez az észak-afrikai egyházi író nem számolt azzal, hogy a világ elmúlása a közeli időkben bekövetkezik.⁶⁰ Ez azután lehetővé tette számára, hogy megjelenítse a keresztény Római Birodalom képét hallgatói (majd olvasói) előtt. Hasonló álláspontot képvisel Tertullianus az utolsó idők eljövételének időpontjával kapcsolatban is. Nem utasítja el, ám teológiai gondolkodásának mintegy perifériájára helyezi át a keresztény tanításnak ezt a központi elemét.⁶¹ Tertullianus láthatóan az apokalipszis közeli bekövetkezésének lehetőségével sem számol. Így arra biztatja a keresztényeket, hogy imádkozzanak a Birodalom fennmaradásáért,⁶² és külön könyörögjenek Istenhez a császárok jólétéért⁶³ is.

(III.3.2.) Az *Apologeticumban* kibontakoztatott eszmével, ti. azzal a gondolattal, miszerint Isten alattvalói, a keresztények egyszersmind a császár alattvalói is lehetnek, amennyiben az uralkodó aláveti magát Isten akarátának, Tertullianus az „engedelmesség teológiáját” (*Gehorsamstheologie*) alapozta meg.⁶⁴

Marie Theres (sic!) Fögen korábbi kutatási eredményeiből⁶⁵ kiindulva, Zilling részletezően jeleníti meg számunkra azt a folyamatot, amelynek során Tertullianus az *Apologeticumban* (majd az *Ad Scapulam* címet viselő iratában) a Birodalom lojális, a császárral szemben engedelmességet tanúsító keresztény állampolgárának alakját jeleníti meg. A Severus-kori

⁵⁷ *Teil III: 139-180 (Tertullians Theologie)*.

⁵⁸ Zilling, 60: „Nach seiner Hinwendung zum Montanismus war Tertullian kein bewußter Schizmatiker, vielmehr hat er sich, legitimiert durch die Weisungen des Parakleten, als disziplinärer Erneuerer der Kirche verstanden” (a kiemelés tőlem – Sz. G.). Zilling ezzel kapcsolatban David Rankin munkájának 27-40. oldalaira hivatkozik: *Tertullian and the Church*, Cambridge 1995 (Part. I. Cap. 2: Tertullian's relationship to the Catholic church).

⁵⁹ *Teil III. Kap. 1.1.-1.4.3: 139-155 (Tertullians Haltung zur Eschatologie und Apokalyptik)*.

⁶⁰ Hasonló álláspontot képviselt Tertullianus montanista korszakában is. Részletesebben ld. ehhez: D. Rankin, *Tertullian and the Church*, Cambridge 1995, 50; vö. 97 sk. és passim.

⁶¹ Zilling, 154: „Tertullian hielt zwar grundsätzlich an apokalyptischen und eschatologischen Erwartungen fest – sie sind Kernbestand der christlichen Lehre und können nicht aufgegeben werden ohne den Glauben an Christus zu verlieren –, verlagerte diese Begründungen aber an die Peripherie seines theologischen Denkens”.

⁶² *Apol. 32,1*.

⁶³ *Apol. 30,1*; vö. *32,1*.

⁶⁴ Részletesebben ld. ehhez: *Teil III. Kap. 2: 155-170 (Theologie des Gehorsams)*.

⁶⁵ M. Th. Fögen, *Revolution und Devotion? Anmerkungen zum Widerspruch der frühen Christen gegen das römische Kaisertum*, *Rechtshistorisches Journal [RJ]* 11 (1992), 72-84.

Karthagóban tevékenykedő egyházi író a páli tanítás szellemében⁶⁶ jelenti ki, hogy a császár Isten rendelése folytán lett uralkodó, vagyis már többé nem isten vagy istenséget megillető kultikus tiszteletben részesített személy. Alattvalóinak ekként kell félniük és tisztelniük őt.

Tertullianus ezzel Isten és a császár személyének következetes kettéválasztására formál igényt. A vallás és a politika egysége a karthagói egyházatyánál csak ezen egység keresztény felfogásában lenne lehetséges. Csak ebben a szellemben válik érthetővé az az *Apologeticum*-ban megfogalmazott „birodalmi szintű teológia” (*Reichstheologie*), amellyel Tertullianus a „pogány” filozófus, Celsus kritikájára kívánt hatásos választ adni.⁶⁷

A fentiek összessége úgy is érthető, hogy csak egy keresztény császár tudja biztosítani a kereszténnyé lett Római Birodalom, az *orbis christianus* fennmaradását. A „pogány” istenekben hívó *orbis Romanus*tól Tertullianus megtagad minden nagyságot. Egy ilyen állam esetében úgy véli, joggal vonhatja kétségbe az „örök időközön át tartó” fennmaradást.

Ezeknek, a Birodalom egészét szem előtt tartó teológiai gondolatoknak a megfogalmazása során Tertullianus nemcsak szenvedélyes természetének nyit teret.⁶⁸ Nem egy esetben határozott ügyességet is tanúsít. Az észak-afrikai egyházatyá úgy fogalmazza meg a kereszténységnek a római világ birtoklására formált igényét, hogy közben az uralkodó személyét jószerevével érintetlenül hagyja. Zilling könyvének vonatkozó fejezetében⁶⁹ igen szemléletesen mutatja be, hogy miként kezeli egy keresztény szerző a császár alakját, akiben egy végtelen erejű földi hatalom képviselőjét látja.

(III.4.1.) Zilling könyve negyedik (záró) részének középpontjában egy, a tertullianusi *Apologeticum*-mal nemcsak tárgyában, de stílusában, argumentációs módszerében és vélelmezhető célközönsége okán is sokban rokonítható irodalmi alkotás vizsgálata, Siccai Arnobius *Adversus nationes* címmel ránk hagyományozódott iratának az elemzése áll (181-206).⁷⁰

Hieronymus bizonyossága szerint a kereszténységet korábban támadó numidiai „pogány” rhétor, Arnobius ezzel, a Kr. u. 303 és 305 között keletkezett iratával indokolta meg megtérésének őszinte voltát városa – Sicca Veneria⁷¹ – püspöke előtt. A megtérés egy álom hatására ment végbe, az ezt követően készült irat pedig szerzőjének igaz kereszténységét volt hivatva

⁶⁶ Róm 13,1-7; vö. : Zilling, 163.

⁶⁷ Ez utóbbihoz ld. : Zilling, 173.

⁶⁸ Zilling szerint az a szenvedély, amellyel Tertullianus ide vágó nézeteit képviseli, egyben jellemének egy vonására is rávilágít. Ez leginkább a fanatizmussal határos, túlfeszített állapotként jellemezhető: i.m. 207.

⁶⁹ Teil III Kap. 2: *Theologie des Gehorsams*, 155-164; vö. még 125 skk

⁷⁰ Teil IV: *Arnobius von Sicca und Tertullian*. – A Siccai Arnobius munkájához magyar kutatótól újabban ld. Kiss Sebestyén doktori disszertációját: *Apuleius christianus? (Arnobius: Adversus nationes)*, Debreceni Egyetem, BTK, 2006. A disszertáció szerzője nagy valószínűséggel nem ismerte Zilling munkáját. A doktori értekezés bibliográfiai apparátusának tételei között ugyanis nem szerepel Zilling itt ismertetett könyve.

⁷¹ Ma El Kef Északnyugat-Tunéziában. A város hivatalos neve a Római Birodalom időszakában Colonia Iulia Sicca Veneria Nova volt: CIL VIII,15858. Vö. Zilling, 186 sk.

bizonyítani.⁷² Zilling ezért a szó szoros értelmében nem is sorolja a siccai Arnobius személyes indíttatású művét a keresztény apológiák közé.⁷³ Elemzése mindazonáltal rávilágít az arnobiusi mű szoros kapcsolatára ezzel a sajátos műfaji kategóriával.

(III.4.2.) Arnobius (ez a kereszténységet alig, a hagyományos vallást azonban annál inkább ismerő rhétorikatanító) művében arra törekszik, hogy megcáfolja a keresztényekkel, illetve a keresztény hittel szemben felhozott „pogány” vádakat. Ez az egyik leginkább jellemző kapcsolódási pont. Az *Adversus nationes* szerzője itt cáfolja azt a vádat, miszerint a keresztények vonták polgártársaik fejére az istenek haragját, ahogyan azt is, hogy a keresztények lennének felelősek a római világot érő csapásokért. Arnobius legfőbb ellenfele művének ebben a szakaszában az újplatonikus Porphyrios – állítja a német kutató, aki itt Michael Bland *Simmons* korábbi nézetéhez csatlakozik.⁷⁴ Az *Adversus nationes* szövegében, állítja Zilling, a mű alkotója főként Porphyrios keresztényellenes kijelentéseivel vitatkozik.⁷⁵

(III.4.3.) A keresztényekkel szemben gyakorta hozták fel „pogány” ellenfeleik azt is, hogy hitük csak nemrég keletkezett. A keresztény tanítások hitelessége már csak ezért is kétségbevonható.⁷⁶

Ennek a vádnak a cáfolata kétféle módon történhetett. Vagy úgy, hogy a keresztény vallás tanításai által ihletett élet- és viselkedési mód régi időkre visszavezethető voltát kellett bizonyítani,⁷⁷ vagy pedig oly módon, hogy meggyőző bizonyítékát kellett adni annak, hogy a keresztények hite újszerű voltában is egyedülálló értéket képvisel. Tertullianus itt bizonyos ambivalenciát mutat. A karthágói egyházatya egyszerre kívánja kimutatni a keresztény hit régi keletű voltát (a szavahihetőség kritériumának egyik bizonyítékaként), és egyszerre védelmezi azt az újszerűséget, amelyet ez a hit

⁷² Hieron. Chron. a. 327: [...] *ad credulitatem somnis compelleretur /sc. Arnobius/ neque ab episcopis impetraret fidem quam semper impugnauerat, elucubravit adversus pristinam religionem luculentissime libros [...]*.

⁷³ Zilling, 184.

⁷⁴ Zilling, 184-186 (*Teil IV. Kap. 3: Arnobius' Reaktion auf Porphyrios*); vö. ehhez M. B. *Simmons*, Arnobius of Sicca. Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian, Oxford 1995, 9. és 122 skk; továbbá Arnobius Adv. nat. II,71.

⁷⁵ Megerősítőleg ld. még Zilling, 205 „[...] er /sc. Arnobius/ als erster christlich-lateinischer Autor darum bemüht, die porphyrianische Kritik am Christentum zu widerlegen”.

⁷⁶ Munkájának 147., majd 200. oldalán Zilling is utal arra az ismert tényre, hogy a klasszikus antikvitás időszakában egy vallás régi keletű volta (az istenekhez való szorosabb közelsége) szolgált a hit igazságának egyfajta garanciájaként. A német kutató a fentiekkel kapcsolatban a platóni Timaios egy helyére hivatkozik: Tim. 40d.

⁷⁷ Így járt el *'Egyháztörténet'*-ében Eusebios is: „Ha [...] csak nemrég óta vagyunk is, [...] és a keresztényeknek ezt a valóban új nevét csak rövid ideje ismeri minden nemzet, viszont életünket és viselkedési módunkat, melyet a vallás tanításai ihlettek, nem mi agyaltuk ki most, hanem – hogy úgy mondjam – már az emberiség születésétől kezdve birtokolták természetes fogalmaikból kifolyólag az Istennel barátságban élő emberek [...]: HE I 4,4 (Baán István fordítása).

mutat.⁷⁸ Arnobius azonban – így Zilling⁷⁹ – kizárólagosan annak újszerű voltát hozza fel a keresztény hit igazságának bizonyítékaként (adv. nat. II,66; vö. II,63; 74 sk.).

(III.4.4.) A német kutatónő munkájának ebben a részében is felteszi az *Adversus nationes* címzettjeivel kapcsolatos kérdéseket.⁸⁰ Következtetése szerint Arnobius (akárcsak Tertullianus az *Apologeticumban*) a törvényszéki szónoklat eszközeivel szólítja meg elsődlegesen *keresztény* hallgatóit.⁸¹ Vitakészségének módja, valamint Arnobiusnak bizonyításai vagy cáfolatai során gyakorta megnyilvánuló iróniája ugyanis aligha győzhette volna meg a „pogányokat”.⁸² De egyebekben is: a neoplatonizmus eszméivel való leszámolás, amely a diocletianusi üldözések kezdete után indult meg az irodalom terén, csak egy keresztény hallgatóság esetében volt elképzelhető.⁸³ Ezen belül pedig a filozofikus elemek sokaságával átszótt argumentáció elsődlegesen a művelt hallgatók körének szólhatott.⁸⁴ (Nyilván közöttük lehettek Arnobius „pogány” tanítványai és kollégái, valamint a vele bizalmas viszonyban álló filozófiai kör tagjai is.⁸⁵ Saját szavai szerint Arnobius velük akart folytatni vitát: adv. nat. I,29; VI,14.) Az *Adversus nationes* így aligha formálhatott igényt arra, hogy egy szélesebb közönséget szólítson meg.

(III.5.) Egy rövid tartalmi összefoglalást (207-208)⁸⁶ követően a terjedelmes *Függelék* (208-242)⁸⁷ zárja Zilling nagy ívű munkáját. Könyvének ebben a részében a német kutatónő külön összeállításban közli a ránk maradt tertullianusi művek keletkezésének a kutatásban leginkább elfogadott időpontjait – előbb Adolf von *Harnack*,⁸⁸ majd Timothy David *Barnes*⁸⁹ nyomán. Ezekre, a *Chronologie 1* és *Chronologie 2* címet viselő alfejezetekre a rövidített formában idézett munkák jegyzéke, a forrás- és irodalomjegyzék, végül pedig az effajta könyv esetében elmaradhatatlan név- és tárgymutató következik.

(III.6.) Ismert és régtől fogva kutatott keresztény szerző életművéről lévén szó, Henrike Maria Zilling Tertullianus-könyve aligha szolgálhat nagy meglepetéssel olvasói számára.⁹⁰ Nem tartalmaz jelentősnek mond-

⁷⁸ Zilling, 201 sk (*Teil IV. Kap.10.2: Alter vom Neuheit in der Konzeption Tertullians*); vö. még 147 skk.

⁷⁹ Vö. ehhez Zilling, 200-206 (*Teil IV. Kap. 10: Abkehr vom Altersbeweis*).

⁸⁰ *Teil IV. Kap. 8: 195-197 (Die Adressatenfrage)*.

⁸¹ *Teil IV. Kap. 7: 193-195 (Forensische Rhetorik in Arnobius' Adversus nationes und Tertullians Apologeticum)*; vö. Zilling, 205.

⁸² Zilling, 193; 195.

⁸³ Zilling, 206.

⁸⁴ Zilling, 195 skk; küln. 196: „Der Hörerkreis, an welchen Arnobius sich wendet, ist gebildet. Er versteht die philosophischen Anspielungen über die Affektlosigkeit der Götter, worüber man sich in stoischen und epikureischen Zirkeln einig war”.

⁸⁵ Részletesebben ld. ehhez : Zilling, 196 sk; vö. még 206.

⁸⁶ *Schluss*.

⁸⁷ *Anhang*.

⁸⁸ A. von *Harnack*, *Die Chronologie der altchristlichen Literatur*, Bd. II, Leipzig 1904, 256-296.

⁸⁹ *Barnes*, 55.

⁹⁰ Ld. küln. ehhez az *III.1.* részben mondottakat.

ható, új kutatási eredményeket. H. M. Zilling munkája mindazonáltal örvendetes produktumnak tekinthető. Könyve ugyanis áttekinthető formában és többnyire világos megfogalmazásban közli velünk a tertullianusi életműhöz kapcsolható legfontosabb kérdéseket. A szöveg megértését a hosszabb részegységek végén található rövid, többnyire két, esetenként csak egy lapnyi terjedelmű tartalmi összefoglalások is segítik.⁹¹ Értéküket azonban túlzott rövidségük olykor már kérdésessé teszi.

(III.6.) A legfontosabb kérdésfelvetések vizsgálata mellett Zilling természetesen más, szorosan idetartozó, bár másodlagos jelentőségűnek tekinthető témák elemzésére is vállalkozik Tertullianus alkotói portréjának felvázolása során. Így kitér arra a kérdésre is, hogy valóban az egyházi használatra szánt latin nyelv megalkotójának tekinthetjük-e ezt a nagy észak-afrikai egyházatyát (57-61.⁹²). Válasza igenlő. Ahogy a legtöbb esetben, a német szerző itt is a Tertullianus-filológia korábbi megállapításaihoz illeszkedik.⁹³

Munkája egy másik alfejezetében Zilling kitér egy Karthagóban Kr. u. 388 körül fellépő, majd hamarosan Rómában is megjelenő „skizmatikus szekta”, az ún. tertullianistákkal kapcsolatos kérdések vizsgálatára is (54-56.⁹⁴). Egyértelműen nem bizonyítható, hogy tertullianisták tanításai visszavezethetők-e a már montanista Tertullianusig.⁹⁵ Ám ha igen – ahogy ezt Zilling véli⁹⁶ –, úgy a téma Tertullianus a könyvben többször is érintett montanizmusának, illetve a skizmatikus vele szemben gyakorta hangoztatott vádjának problematikájához tartozik.⁹⁷

A műben felvetett kérdések elemzése során Zilling mindenkor a kutatás legújabb eredményeire támaszkodik.⁹⁸ Ezeket a kutatási eredményeket

⁹¹ Ld. pl.: Zilling 28 sk; 60 sk. és 81 sk (kétoldalas tartalmi összefoglaló: *Fazit*), ill. 93 (egy lap terjedelmű tartalmi összefoglaló).

⁹² *Teil I. Kap. 10: Schöpfer des Kirchenlateins?*

⁹³ Zilling, 59: „Man könnte ihn als Schöpfer der christlich-lateinischen Literatursprache bezeichnen, der sich vor die Aufgabe gestellt sah, adäquate lateinische Begriffe für den neuen Glauben zu finden.” (Vö. M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, München 1994, 1219.) Állítása igazolására Zilling – többek között – Tertullianus egyik ismert nyelvi „újítását”, a hármasság (*trinitas*) szó teológiai szakkifejezéssé formált használatát hozza fel: Tertull. Adv. Prax. 2,4; Adv. Val. 17,2; De pud. 21,16.

⁹⁴ *Teil I. Kap. 9.4: Tertullian und die Tertullianisten.*

⁹⁵ Már a korábbi kutatás is kifejezte ezzel kapcsolatos kétségeit. Barnes egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy az Ágostontól említett tertullianisták tevékenysége (vö. Augustinus, *De haeresibus* [‘Az eretnkségekről’], 86.) éppenséggel nem tartozik egy Tertullianus életrajz keretei közé: „[...] the Tertullianistae need have no place in a study of Tertullian” (i.m. 259.).

⁹⁶ Zilling, küln. 56: „Denkbar wäre, so meine These, daß diese Tertullianisten Tertullians moderatem Montanismus abhingen.”

⁹⁷ Ld. küln. Zilling, 44 skk. Vö. még ehhez a Név és tárgymutató (*Personen und Sachregister*) 240. oldalon található Montanismus, Montanist, montanistisch címszavát.

⁹⁸ Ez néha már zavaró formában jelenik meg Zilling könyvében. A szöveg folyamatos olvasását esetenként megnehezíti az a körülmény, hogy a szerző igen nagy számban közöl a korábbi kutatás álláspontját tükröző, szó szerinti idézeteket. Olykor a

a német szerzőnő természetesen minden esetben kritikai vizsgálat tárgyává teszi.

Hacsak a fentebb felsorakoztatott szempontokat nézzük, Zilling munkája már ezért is haszonnal forgatható mindazok számára, akik Tertullianus személyével, a római államhoz való viszonyával, közelebbről pedig az *Apologeticum* céljával, célközönségével és keletkezésének időpontjával foglalkoznak. A német kutatónő munkája árnyalt és jó összefoglalásban jeleníti meg ennek az egyházi írónak a portréját, akit nemcsak gondolatainak gazdagsága miatt, de pusztán irodalmi értékeiért is érdemes olvasnunk. Tertullianus takarékosan bánik a szavakkal, és ez sokszor megnehezíti az általa alkotott szöveg megértését. Olvasója azonban végül bőséges kárpótlást kap cserébe fáradozásáért. A Kr. u. 450 körül elhunyt dél-galliai szerzetes, a később szentté avatott Lerinumi Vincentius így jellemezte (egy vélhetően Jeromostól kölcsönzött fordulattal⁹⁹) Tertullianus tömörségre törekvő, s talán ezért is igen hatásos stílusát: ahány szó, annyi mondat, ahány mondat, annyi győzelem.¹⁰⁰

könyvben közölt auktorhelyek mennyisége is túllépi már azt a határt, ahol még különösebb erőfeszítés nélkül követhetjük a szerzőnő érvelését, ill. gondolatait. További problémát jelenthet itt az is, hogy Zilling több esetben akkor is a kutatás adott eredményeire hivatkozik, amikor – megítélésem szerint – inkább a tertullianusi életművön vonatkozó passzusait kellene előnyben részesítenie.

⁹⁹ Vö. Hieron. epist. XLVIII,13: legite Platonem, Theophrastum, Xenophontam, Aristotelen et reliquos [...]. *Quae verba non sensuum? Qui sensus non victoriae?* [A kiemelés tőlem – Sz. G.] – A feltételezhető párhuzamra már R. S. Moxon is utalt: *The Commonitorium of Vincentius of Lerins* (Cambridge Patristic Texts; szerk. A. J. Mason), Cambridge 1915, 75. §14.

¹⁰⁰ Vincent Lirinensis (Lerinumi Szent Vince), *Commonitorium* [“Emlékeztető”], 18: *cujus /sc. Tertulliani/ quot paene verba, tot sententiae sunt; quot sensus, tot victoriae.*